

PALEO-AKTUELL 16

ARCHEOLOGIE IN 2004

RUG / GIA

Met de jaarlijkse uitgave van Paleo-aktueel
geven de medewerkers van het Groninger Instituut voor Archeologie
inzicht in een deel van het lopende onderzoek van het instituut

Vormgeving: Roelf Barkhuis

Omslagontwerp: Nynke Tiekstra

Foto omslag: Vondst muntschat bij opmeten van de oosttoren
van de Zuidoostpoort van Nieuw Halos (pp. 84–88; foto S. Benerink).

ISBN 9077922105

ISSN 1572-6622

Website

www.paleo-aktueel.nl

Adres van de redactie

Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)

Poststraat 6 9712 ER Groningen

tel. 050 363 6712 fax 050 363 6992

gia@let.rug.nl

Adres van de uitgever

Barkhuis Publishing

Zuurstukken 37 9761 KP Eelde

tel. 050 3080936 fax 050 3080934

info@barkhuis.nl www.barkhuis.nl

©2005, Groninger Instituut voor Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen mits zij van een
duidelijke bronvermelding zijn voorzien. Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie

PALEO-AKTUEEL

16

ARCHEOLOGIE IN
2004

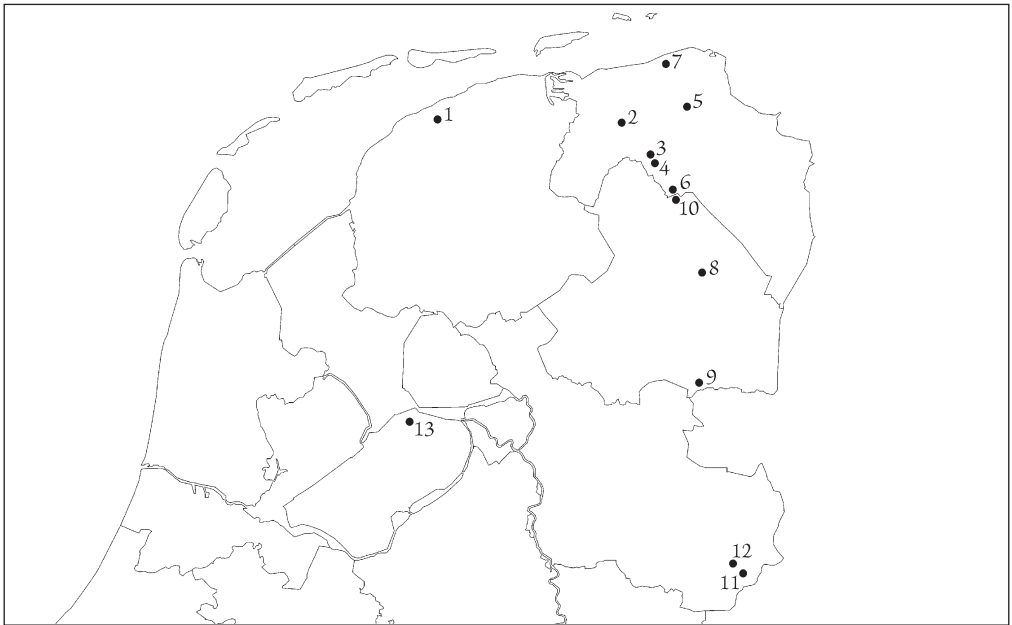
redactie

Jurjen M. Bos
Martijn van Leusen
Daphne Maring
Dick Stapert

Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
& Barkhuis Publishing
Groningen 2005

In dit nummer: 1) Nederland, 2) Duitsland, 3) Egypte, 4) Griekenland, 5) Italië, 6) Spanje.

In dit nummer: 1) Hallum, 2) Brillerij, 3) Groningen, 4) Haren, 5) Kroddeburen, 6) Noordlaren, 7) Wadwerd, 8) Borger, 9) Coevorden, 10) Midlaren, 11) Enschede, 12) Hengelo, 13) Swifterbant.

INHOUD

Voorwoord	vii
HARM TJALLING WATERBOLK Nogmaals 'het geheim van het oude heideland'	1
MARTIJN VAN LEUSEN & TYMON DE HAAS <i>e</i> DNA: naar een <i>e</i> -depot voor de Nederlandse archeologie	3
DICK STAPERT, DICK SCHLÜTER, LYKKE JOHANSEN & MARCEL NIEKUS Middenpaleolithische vondsten van Lonneker bij Enschede (Ov.)	8
DICK STAPERT, DICK SCHLÜTER & LYKKE JOHANSEN Het driehoekige vuistbijltje van Hengelo (Ov.)	16
DICK STAPERT Een geïsoleerde jongpaleolithische spits van Midlaren- 'De Bloemert' (Dr.): Hamburgien of Creswellien?	22
INGER WOLTINGE Gebruikssporenonderzoek aan de vuurstenen artefacten van de LBK-vindplaats Geleen (L.)	30
HELLE MOLTHOF & DAAN RAEMAEKERS Wat te doen met onze doden? Het grafitueel van de Swifterbantcultuur in Nederland	37
JOKE OOSTERHUIS Locatiekeuze van de Trechterbekercultuur op kaartblad 17 (Dr.)	44
HENNY GROENENDIJK Vuurstenen bijlen uit het wierdengebied: bronnenkritiek graag!	49
MIRANDA DE WIT Hernieuwd onderzoek op de Daalkampen te Borger (Dr.)	53
JOHAN NICOLAY Midlaren - 'De Bloemert': een archeologisch paradijs aan de oevers van het Zuidlaardermeer (Dr.)	57
JOHAN NICOLAY EN BERT TUIN Archeologisch spoorzoeken in het gebied rondom 'De Bloemert': een waarderend onderzoek bij Noordlaren (Gr.) en Midlaren (Dr.)	63

PETER ATTEMA & GIJS TOL Nieuwe veldverkenningen en een oude verzameling, werken aan de archeologische kaart van de gemeente Nettuno (Italië)	71
TYMON DE HAAS & GIJS TOL Survey in Campana, gemeente Nettuno (Italië)	77
REINDER REINDERS De opgraving van de Zuidoostpoort van Nieuw Halos (Griekenland) in het Olympisch jaar 2004	84
RENÉ CAPPERS Onderzoek aan plantenresten uit Grieks-Romeins Karanis (Fayum, Egypte): een doorstart na 70 jaar	89
JURJEN BOS & ERWIN BROUWER Kruisvormige mantelspelden in vroegmiddeleeuws Friesland	96
TESSA KROL & JURJEN BOS Een verklaring voor de hoeveelheid Angelsaksisch aardewerk in Drenthe	101
FRITS VREDE Archeobotanisch onderzoek aan het van Starkenborghkanaal (Gr.)	105
EGGE KNOL Karolingische wapengraven in Wadwerd (Gr.) en Hallum (Fr.)	112
DICK STAPERT & HENNY GROENENDIJK Kogelpotten langs de Oude Aa nabij het Friescheveen, Gem. Haren (Gr.)	118
JESSICA GRIMM De dierenbotten van de Dornburg (Duitsland)	124
WIETSKE PRUMMEL Dierlijke resten uit een 17e eeuwse redoute van de vesting Coevorden (Dr.)	128
MARLIES VAN KRUINING Botten onder de slaapkamervloer in Kroddeburen (Gr.)	134
OTTO HARSEMA Terzijde van de weg naar Santiago, of: kijken naar waar de neus niet heenwijst	139

MIDLAREN -‘DE BLOEMERT’: EEN ARCHEOLOGISCH PARADIJS AAN DE OEVERS VAN HET ZUIDLAARDERMEER (DR.)

Johan Nicolay

Recreatiepark ‘De Bloemert’, gelegen bij het Drentse Midlaren, is momenteel het toneel van grootschalige bouwactiviteiten. In rap tempo verrijzen hier aan de oevers van het Zuidlaardermeer maar liefst 85 vakantiehuisjes (fig. 1). Dat deze locatie al in een ver verleden geliefd was, bleek tijdens de eerste grondwerkzaamheden. De amateur-archeoloog F. ten Hoor vond verspreid over het bouwterrein aardewerk uit de Romeinse periode en meldde zijn vondsten bij de provinciaal archeoloog van Drenthe. Uit een verkennend booronderzoek (Jelsma

& Tulp, 2003) en de aanleg van proefsleuven (De Wit & Hielkema, 2003), die hierop volgden, bleek dat de vondsten zich over een groot gebied uitstrekken en van de ijzertijd tot in de Middeleeuwen gedateerd kunnen worden. De archeologische resten van ‘De Bloemert’ hebben een groot wetenschappelijk belang, vanwege een drietal redenen:

1. Niet één periode, maar een lange bewoningsgeschiedenis is hier vertegenwoordigd. Dit biedt de mogelijkheid het ontstaan en

Fig. 1. Sfeerfoto van het veldwerk in Midlaren-‘De Bloemert’, met op de achtergrond één van de vakantiehuisjes (foto L. de Jong).

de ontwikkeling van het Drentse dorp over een periode van vele eeuwen in kaart te brengen. Het onderzoek vormt hiermee een belangrijke aanvulling op de opgravingen in onder andere Wijster, Peelo, Odoorn en Gasselte.

2. Midlaren is gelegen op de noordelijke uitloper van de Hondsrug, dichtbij het terpengebied. Juist deze opgraving kan daardoor nieuw licht werpen op de (handels-)relaties tussen de bewoners van de noordelijke zandgronden en het aangrenzende kleigebied.
3. 'De Bloemert' is relatief laag gelegen aan het Zuidlaardermeer. Dit betekent dat organisch materiaal voor de Drentse zandgronden uitzonderlijk goed bewaard is gebleven.

Dat de omgeving van Midlaren archeologisch een rijk gebied is, is niet nieuw. Enkele honderden meters ten westen van de bouwlocatie bevinden zich twee hunebedden, een nabij gelegen vennetje vormt de vindplaats van een veenlijk uit het Late Neolithicum of de vroege bronstijd en direct zuidelijk van Midlaren ligt een grafveld met bijbehorende nederzetting uit de Romeinse tijd/Vroege Middeleeuwen. Ook de resultaten van een kleinschalig onderzoek dat Harsema in 1969 direct zuidelijk van de bouwlocatie heeft uitgevoerd, wijzen op intensieve bewoning (Harsema, 1971/1972). De destijds aangetroffen sporen behoren tot een woonerf uit de Vroege Middeleeuwen.

Organisatie, financiering en uitvoering van het veldwerk

Aangezien de bouwwerkzaamheden reeds waren begonnen, kon voor de financiering van een opgraving in recreatiepark 'De Bloemert' niet op het zogenaamde 'Verdrag van Malta' worden teruggegrepen. Uitgangspunt van dit verdrag is dat de verstoorder van archeologisch waardevolle terreinen verplicht is de financiering van noodzakelijk onderzoek op zich te nemen. Om te voorkomen dat de aanwezige spo-

ren verloren zouden gaan, heeft de provincie Drenthe een beroep gedaan op het Groninger Instituut voor Archeologie (GIA).

Vanwege het wetenschappelijk belang van de vindplaats heeft het GIA besloten de opgraving in september 2003 op te starten en in eerste instantie uit eigen middelen te financieren. In ruil deed de provincie de toezegging dat het GIA de uitvoering kon continueren indien extra fondsen werden geworven. Eind 2003 was het zover. Gemeente, provincie en rijk legden samen € 750.000 op tafel. Het GIA kon dankzij deze bijdrage het veldonderzoek, in samenwerking met het Groningse bedrijf Archaeological Research & Consultancy (ARC), tot augustus 2004 voortzetten. Noemenswaardig is de goede samenwerking met de civiel uitvoerder, waardoor het veldwerk vaak direct voor de bouwwerkzaamheden kon worden uitgevoerd.

Dankzij de medewerking van de veldtechnici van het GIA en het ARC, enthousiaste vrijwilligers van de Drents Prehistorische Vereniging en een groot aantal studenten is gedurende een periode van bijna een jaar een gebied van ca. 6 ha vrijwel vlakdekkend opgegraven. Hierbij zijn meer dan 100 werkputten aangelegd, enkele tienduizenden grondsporen gecoupeerd en bijna 5000 vondstnummers uitgedeeld. Tijdens het veldwerk is systematisch gebruikgemaakt van een metaaldetector, wat een voor zandgronden ongekend groot aantal van 200 metalen voorwerpen heeft opgeleverd. Daarnaast is voor het eerst tijdens nederzettingsonderzoek in Drenthe intensief gezeefd. Ook klein vondstmateriaal is hierdoor goed vertegenwoordigd. Naast glas, slak en dierlijk bot is vooral de grote hoeveelheid verkoolde zaden bijzonder te noemen.

Een complicerende factor bij de uitwerking van de opgravingsgegevens is dat de aangetroffen bewoningssporen zich gedurende een periode van ruim 1500 jaar op ongeveer dezelfde plek bevinden. Tijdens het veldwerk zijn hierdoor slechts enkele huisplattegronden herkend en was het vrijwel onmogelijk een beeld te krij-

gen van de ruimtelijke ontwikkeling van de bewoning. Illustratief voor de intensiviteit van bewoning zijn de werkputten in het centrale deel van de bouwlocatie. Hoewel de werkputten bewust klein zijn gehouden, ligt het aantal grondsporen per werkput vaak boven de 200 en in sommige gevallen zelfs rond de 600.

Een bijzondere landschappelijke ligging

Het opgravingsterrein vormt landschappelijk gezien een uitzonderlijke locatie. Het is gelegen op de oostelijke flank van de Hondsrug en grenst momenteel aan het Zuidlaardermeer. De lichte verhoging in het landschap verraadt dat zich ter plekke een smalle zandtong uitstrekt. Deze loopt min of meer parallel aan de Hondsrug en vormt in de randzone van het met veen opgevulde Hunzedal een ideale woonlocatie: voor landbouw waren de hoger gelegen zandgronden beschikbaar en voor vee-teelt het uitgestrekte Hunzedal.

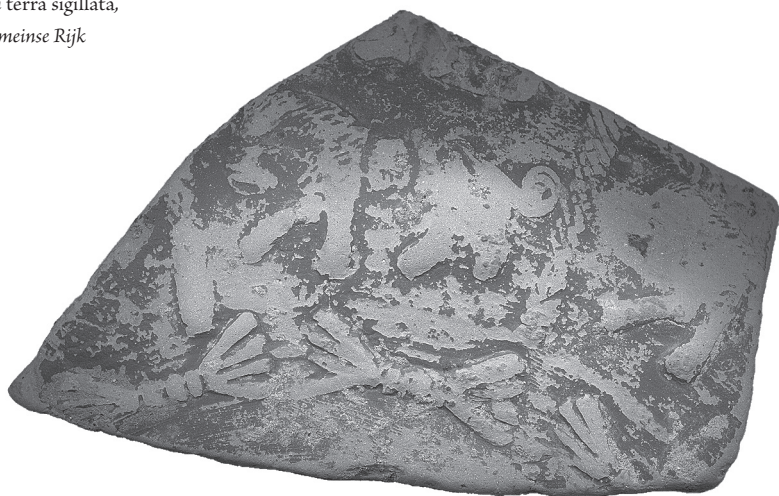
Van het Zuidlaardermeer was ten tijde van de Romeinse en middeleeuwse bewoning nog geen sprake. Hier bevond zich een veenland-schap dat werd doorsneden door een oude waterloop: de Hunze. Aan de hand van de bodemkaart is de loop van de Hunze voorafgaand aan het ontstaan van het Zuidlaardermeer goed te reconstrueren. Interessant is dat deze ter plekke van Midlaren naar het westen afbuigt en vlak langs de zandtong moet hebben gelopen.

Om het landschap rondom 'De Bloemert' te reconstrueren, en meer specifiek op de vraag in te gaan of de Hunze ten tijde van de bewoning op 'De Bloemert' nog actief is geweest en een verbindingsweg met het terpengebied kan hebben gevormd, is door TNO-NITG direct zuidelijk van het Zuidlaardermeer een boor-raai gezet. De resultaten van het booronderzoek zijn veelbelovend: de opvullingen van het Hunzedal zijn in kaart gebracht en – belangrij-

Fig. 2. Noordelijke helft van een plattegrond uit de late ijzertijd (foto L. de Jong).

Fig. 3. Versierde scherf van terra sigillata, een importstuk uit het Romeinse Rijk (2^e/3^e eeuw n.Chr.). Lengte 10 cm (foto J. Nicolay).

ker nog – de loop van de voormalige Hunze is aangesneden.

Met een mechanische boor zijn op de meest interessante punten boorkernen met een doorsnede van 10 cm verzameld. Deze zijn gefotografeerd en bemonsterd voor pollen, diatomeeën en ¹⁴C-dateringen. Hoewel de analysefase nog niet is afgerond en het nog wachten is op de eerste dateringen, kunnen alvast enkele voorzichtige conclusies worden getrokken. De belangrijkste zijn dat de oude Hunzeloop vermoedelijk tot ver in de Romeinse periode actief is geweest en in ieder geval delen van het jaar bevaarbaar was.

Continuïteit in bewoning van de ijzertijd tot in de Middeleeuwen

De oudste bewoning dateert uit de eeuwen voor het begin van de jaartelling. Naast kuilen met vondstmateriaal uit de midden-ijzertijd (vanaf 500/400 v.Chr.) gaat het om sporen van geïsoleerd gelegen woonerven uit de late ijzertijd (vanaf 200 v.Chr.). In Midlaren zijn ten minste drie van deze erven aangetroffen. Het woonhuis is in één geval bijzonder goed bewaard gebleven (fig. 2). Behalve de kuilen, waarin de dakdragende palen stonden, is ook de locatie van de vlechtwerkwand nog als donkere verkleuring in het gele zand zichtbaar.

Uitzonderlijk is de vondst van een bronzen onderdeel van een bit in de nabijheid van dit woonhuis. De versiering met een gestileerde dierenkop wijst op een oorsprong in het 'Keltische' gebied en een vermoedelijke productie-locatie in het huidige Frankrijk.

In de Romeinse tijd (vanaf het begin van de christelijke jaartelling) lijkt voor het eerst sprake van een echt dorp met een plaatsvast karakter. Hoewel de exacte omvang nog onduidelijk is, lijkt het te gaan om een nederzetting met een regelmatige indeling. Een deel van de nederzetting is in deze periode ingericht als ambachtszone. Weefgewichten, spinklosjes, smeltbrokken van brons en glas en een grote hoeveelheid slakkenmateriaal tonen dat ter plekke weefactiviteiten, glasproductie en metaalbewerking plaatsvonden.

Dat de geproduceerde goederen via internationale netwerken werden verhandeld, tonen importen uit het Romeinse Rijk. Naast enkele *fibulae* en in Rome geslagen munten gaat het vooral om luxe tafelwaar (*terra sigillata* en *terra nigra*) dat in Gallië is vervaardigd (fig. 3). Onder de importen bevinden zich enkele bijzonder vroeger stukken: een fragment Arretijnse *terra sigillata* en een gehalveerde as met de – sterk versleten – beeltenis van Julius Caesar en Octavianus (de latere keizer Augustus).

Fig. 4. Twee zilveren munten uit de jongste bewoningsfase: een sceatta uit de eerste helft van de 8^e eeuw en een denarius van Lodewijk de Vrome uit de eerste helft van de 9^e eeuw. Collectie F. ten Hoor, Annerveense Kanaal. Doorsnedes respectievelijk 1,1 en 1,9 cm (foto's G. van Oortmerssen).

tus), beiden daterend uit de decennia rond het begin van de jaartelling. Duidelijk is dat het Romeinse Midlaren zich ten tijde van het Romeinse Rijk heeft ontwikkeld tot een belangrijk regionaal centrum, waar de inwoners zich hebben gespecialiseerd in diverse ambachten en via handelscontacten over luxe importen konden beschikken. In hoeverre Midlaren hiermee vergelijkbaar is met Wijster en de recentelijk opgegraven nederzetting bij Emmen, zal bij de verdere uitwerking moeten blijken.

In de Laat-Romeinse periode en de hierop volgende Volksverhuizingstijd (ca. 300–550 n.Chr.) is de situatie voorlopig minder duidelijk. Hoewel huisplattegronden uit beide periodes nog niet zijn herkend, tonen verschillende goed gedateerde waterputten en verspreid over het terrein aangetroffen aardewerk, dat de woonlocatie zeker niet werd verlaten. Bijzonder is de vondst van een graf uit de 4^e of 5^e eeuw. Het bestaat uit een rechthoekige kuil, waarin een – helaas niet meer herkenbare – inhumatie zichtbaar was. Aan het hoofdeinde lagen in een van de hoeken van de grafkuil de sieraden van de overledene bijeen. Naast en-

kele nog te determineren stukken gaat het om een bronzen armband en een kralensnoer van bijna 200 kralen van glaspasta en barnsteen. Opmerkelijk is dat de sieraden waren afgedekt met een dun stuk leer, dat vermoedelijk door de oxiderende werking van het brons bewaard is gebleven.

Uit de Vroege Middeleeuwen zijn opnieuw huisplattegronden bekend, waarbij de situatie sterk doet denken aan de late ijzertijd. Zo bevinden zich verspreid over het onderzoeksterrein geïsoleerd gelegen boerderijen uit de Merovingische periode. In de hierop volgende, Karolingische periode horen enkele bootvormige huisplattegronden thuis. Het in 1969 door Harsema opgegraven woonerf kan tot dezelfde fase worden gerekend. Dat de woonlocatie tot ver in de Vroege Middeleeuwen wordt bewoond, tonen ook vondsten van aardewerk en twee zilveren munten: een sceatta uit het eerste kwart van de 8^e eeuw (de eerste uit Drenthe!) en een 9^e-eeuwse denarius van Lodewijk de Vrome (fig. 4).

Gezien het afbreken van het vondstmateriaal na de 11^e of 12^e eeuw, lijkt de conclu-

sie gerechtvaardigd dat ‘De Bloemert’ na een bewoningsgeschiedenis van ruim 1500 jaar wordt verlaten. Aannemelijk is dat de bewoners zich hebben verplaatst naar het huidige Noordlaren. Zowel vondsten van aardewerk, de bouwgeschiedenis van de kerk, als de specifieke dorpsstructuur wijzen op een oorsprong van Noordlaren in deze periode. Een verplaatsing naar het huidige Midlaren, iets zuidelijk van de opgravingslocatie, is op grond van historische gegevens echter niet uit te sluiten.

Vroege bewoning: enkele vondsten uit de Steentijd

Dat de geschiedenis van Midlaren een flinke stap verder teruggaat in de tijd dan hier geschetst, tonen enkele onverwachte vondsten, waaronder een pijlpunt uit het Laat-Paleolithicum (Stapert, deze bundel) en drie graven uit het Neolithicum.

De graven behoren tot de zogenaamde Enkelgrafcultuur en zijn kenmerkend voor de periode kort nadat de monumentale hunebedden zijn opgericht. In Midlaren zijn de lichamen door de slechte conservering van bot in zandgrond niet bewaard gebleven. Ook een zogenaamd lijksilhouet – een afdruk van het menselijk lichaam in het zand – is niet waargenomen. Dat het toch om grafkuilen gaat, blijkt uit de aangetroffen bijgiffen: een versierde beker en een mooie, gepolijste bijl in het eerste, twee bijlen en een mes van vuursteen in het tweede en een kommetje van aardewerk in het derde graf.

De opgraving zal het komende jaar door een groot aantal specialisten worden uitgewerkt. De resultaten zullen in de reeks *Groningen Archaeological Studies* worden gepresenteerd.

Summary

On the flank of a natural ridge – the Hondsrug – the remains of a settlement complex dating from the Middle Iron Age to the Medieval period were uncovered during large-scale excavations (2003–2004). The occupation history starts with several individual, scattered farmsteads. During the Roman period a proper, fixed settlement developed. Although the exact size and layout of this village are still unclear, there are good indications that part of the settlement was reserved for artisan activities (weaving, metalworking and glassmaking). The produced goods were not only used locally, but also exchanged in interregional networks, as is shown by the relatively large number of Roman imports, mainly pottery, brooches and coins. After the Roman period the picture is once more dominated by isolated farmsteads. Occupation continued into the 11th or 12th century, when the farms moved away. Whether the settlement continued as present-day Noordlaren or Midlaren is an issue for further research.

Literatuur

- Harsema, O.H., 1971/1972. Romeinse tijd-Middeleeuwen (Midlaren). *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 89, pp. 50–51 (178–179).
- Jelsma, J. & C. Tulp, 2003. Midlaren-‘De Bloemert’. Een verkennend archeologisch onderzoek. (De Steekproef, rapport 2003–03/9). Zuidhorn.
- De Wit, M.J.M. & J.B. Hielkema, 2003. Een archeologisch inventariserend veldonderzoek (IVO) door middel van proefsleuven en -putten op recreatiepark ‘De Bloemert’ te Midlaren, gemeente Tynaarlo (Dr.). (ARC-publicaties 90). Groningen.